

УДК 316.7:165

ВОРОГ ЯК КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО СПРИЙНЯТТЯ

Ю. Г. Сорока

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
м-н Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна,
soroka70@gmail.com*

Статтю присвячено викладенню вихідних теоретичних положень дослідження ворога як категорії соціального сприйняття. Звертаючись до Г. Зіммеля та використовуючи дослідження Л. Гудкова показано, що головна функція ворога – символічна, а за його допомогою забезпечується консолідація суспільства чи спільноти в умовах дефіциту змістовних символів. Ці ідею спроектовано на актуальні процеси українського культурносимволічного простору.

Ключові слова: ворог, категорія соціального сприйняття.

Ворог як культурний символ є специфічною модусом Іншого, який сприймається не тільки як найвіддаленіший у просторі соціальних позицій та їх нормативних визначень, але як загроза самому існуванню групи в конкретиці її значень та цінностей. Актуалізація теми ворога в масовій комунікації та свідомості є симптомом дефіциту змістовних значень, що мають підтримувати консолідацію суспільства чи спільноти, спрощеного сприйняття соціокультурного простору, ігнорування відмінностей та напівтонів культурних смислів, та на прикладі російського суспільства – проявом знижуючої адаптації до пострадянських трансформацій. Але активізація ворога як категорії соціального сприйняття є також наслідком змін у визначеннях самого соціокультурного простору та конструйованих ним кордонів і відмінностей. Саме такі умови характеризують сучасний процес легітимації української культури: зміни імені (країни, держави, суспільства) продовжуються змінами артикуляції “свого” (ідентичності), тобто одночасно й виокремленням “іншого” (відмінного).

Адекватність такого розуміння доводить інтерпретація даних соціологічного дослідження українського студентства (кафедра соціології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, опитування 2009–2010 рр., керівник проекту – професор Л. Г. Сокурянська) щодо відчуття ворожості та визначень ворогів України, й мета статті полягає у викладенні вихідних теоретичних положень цього дослідження.

Інший як партнер по взаємодії в соціокультурному просторі існує за допомогою соціоперцептивних категорій “свій”, “чужий”, “сторонній”, “незнайомиць”, “ворог”, які складають соціокультурну номенклатуру Іншого.

Ворожість є одним із можливих проявів стосунків між людьми та групами, які розрізняють одне одного в соціокультурному просторі та інтерпретують як небезпечно чужих. Повсякденна мова визначає ворога як того, хто приносить неприємності, шкоду,

зло, та пов'язує його із значеннями війни, протистояння, відкритого конфлікту тощо. В теоретичному дискурсі відчуття ворожості тематично пов'язується із не толерантною поведінкою та ксенофобією, хоча ці явища не є тотожними.

Як соціокультурна категорія сприйняття, “ворог” є одним із найдревніших архаїчних засобів позначення кордонів між “своїми” й “чужими” та механізмів консолідації “ми-групи”. Відчуття ворожості між окремими групами неоднорідного за етнічними, расовими, мовними та іншими ознаками суспільства – а саме таким є сучасна Україна – може перешкоджати формуванню громадянської ідентичності, тобто осмисленню своєї приналежності до спільноти співгромадян. Тому у дослідженні громадянської ідентифікації українського студентства була розглянута проблема відчуття ворожості.

Доволі часто відчуття ворожості пов'язують із людською агресивністю, що має інстинктивну природу, успадковану людиною від тварини [1]. Але пояснення біологічного походження ворожості, а також деякі психологічні пояснення, що тяжіють до біологізаторства, надаючи суттєвої ваги природним, тваринним рисам поведінки людини, вважаються нами неприйнятними. Вони не тільки недооцінюють соціокультурний характер поведінки людини, але й ненаочно ведуть до виправдання насильства. Вони не враховують той факт, що, як пише К. Леві-Стросс, “як тільки людина оволоділа мовою..., вона сама визначила особливості своєї біологічної еволюції, причому сама вона не повинна була обов'язково це усвідомлювати”. Маються на увазі соціокультурні за своєю природою правила, за допомогою яких будь-яке людське суспільство змінює умови свого фізичного існування та обмежує поведінку своїх членів: від заборони інцесту до сучасних моральних, економічних чи естетичних норм.

Г. Зіммель, якому належить відома в класиці соціології праця про ворога “Людина як ворог”, узагальнює в ній спостереження психологічних та соціально-психологічних процесів. Мається на увазі ситуації безпосередньої взаємодії людей: друзів, знайомих, коханців, членів подружжя, прибічників однієї партії чи команди тощо. Ці узагальнення він підтверджує вже на рівні соціально-історичних процесів, прикладів з історії Європи, та навпаки, поступово онтологізуючи свої метафори. Отриманий таким чином фактичний матеріал примушує Г. Зіммеля визнати ворожість за одвічну людську потребу, “автохтонну потребу” душі боротися та ненавидіти, існуючої як пара протилежності до любові, “формальний потяг ворожості як парна протилежність потребі у симпатії” [3].

М. Вуд [4], трактуючи незнайомця в контексті соціальних відносин, полемізує із Г. Зіммеlem у визначенні поняття. Вона пише, що незнайомиць – це той, хто вступив у контакт “обличчям-до-обличчя” із групою перший раз, тобто її концепт є ширшим ніж у Г. Зіммеля, який визначає незнайомця як такого, що прийшов сьогодні та залишився назавтра, потенційного мандрівника, який хоча й не пішов далі, однак має свободу залишитися чи піти. Вона вважала, що поняття незнайомця визначає не подальша тривалість контакту, але факт зустрічі із індивідом, невідомим раніше. Незнайомиць дає змогу відчутти часовий вимір стосунків: за умов відсутності видимих бар'єрів, відчуття незнайомості зникає із різною швидкістю. Посилаючись на Ф. Боаса, Дж. Фрезера, Ч. Кулі, Р. Парка, У. Томаса та Ф. Знанецького, О. Шпенглера, П. Сорокіна та ін., М. Вуд вивчає в цьому контексті іммігрантські спільноти, які виникають завдяки бажанню

мігрантів жити поруч із людьми своєї національності (завдяки чому з'являються Гетто, Чайнатауни, Маленькі Італії тощо). Вони породжують простір із високим ступенем відмінностей у расах, мовах, релігіях, стандартах життя, звичаях, культурних традиціях, ідеалах управління та морального регулювання не тільки між різними "колоніями", але й навколо них, по сусідству та навіть всередині спільноти.

Повертаючись до ідеї щодо ворожості як одвічної людської потреби, зауважимо, що до тієї ж думки веде Г. Зіммеля й раціональний аналіз причин конфліктів: причини частіше неадекватні реакції, дрібні в порівнянні із серйозністю протистояння. Оприявлена ірраціональна природа конфліктів спричиняє пошук інших пояснень, а саме: сила протистояння Іншому важлива, бо "вимірює" собою визнані цінності. Сила протистояння демонструє, репрезентує силу віри. Ворожість, таким чином, має символічну функцію, значуща у символічному вимірі ситуації, тобто не безпосередньо по відношенню до протилежної сторони, а по відношенню до цінностей та переконань агента. Таке трактування ворожості виходить із соціокультурного бачення ситуації та відповідає методологічній рамці нашої роботи.

Спостереження призводять Г. Зіммеля до парадоксальних висновків: ворожість, антагонізм породжується близькістю, тотожністю партнерів (рідних братів, близьких за картиною світу маленьких держав, церков тощо). Єдність та рівність стають основою виникнення війни, коли наочними стають будь-які відхилення від визначаючого ідентичності "догмату". На тлі очікування тотожності, схожості, однаковості розрізнення сприймаються як відхилення, та ворожість виникає унаслідок факту розрізнення незважаючи на розмір чи масштаб різниці.

Останні ідеї більш виразно формулюються в категоріях соціального сприйняття. А саме: єдність та рівність не стільки є онтологічними характеристиками індивідів чи спільнот, скільки домінуючою категорією соціального сприйняття одне одного. Саме домінування рівності як модусу сприйняття пояснює "неадекватну" реакцію на можливу прояву ознак відмінності. Ознаки відмінності не додаються до загальної картини уявлень про партнера, бо для такої картини потрібна дистанція об'єктивності, якої немає серед тих, хто вважають себе рівними, тотожними. Сприйняття рівними перетворюють риси відмінності на відхилення, примушують бачити не відмінності, а порушення норми, зраду ідеалів, відмову від цінностей, злочин, збочення. Тому ворожість, яка виникає разом із визнанням факту відмінностей, не зважає ані на їх "розмір", ані на "масштаби". Такі наслідки має згаданий вище символічний характер ворожості.

Саме тому визначення партнера по взаємодії в якості ворога (тобто перенесені у ситуацію взаємодії "ворога" як категорії сприйняття) звукує можливості подальшого розвитку взаємодії тільки активним протистоянням із перспективою перемоги одного та поразки іншого. Відомий текст Максима Горького "Якщо ворог не здається – його знищують", де він не тільки формулює перелік ворогів трудового народу та країни Рад, але й тим самим оголошує їм війну на знищення.

Війна, стверджує Г. Зіммель, користуючись поширеним знанням про первісні групи, є первісним типом взаємодії. "Доки міжтериторіальне торгове спілкування було нерозвинутим, індивідуальні подорожування невідомі, а духовна спільність не виходила за межі групи, окрім війни не було ніяких соціологічних взаємозв'язків між різними

групами” [3]. Звідси маємо зробити висновок, що розвиток суспільства, ускладнення наявних у ньому форм взаємодії, процес цивілізації, а з іншого боку – розширення уявлень про інші групи, нарощування знань про них поряд із появою їх нових ролей (торгівельний партнер, наприклад) – все це відтісняє ворожість як єдиний спосіб сприйняття відмінностей. З іншого боку, переваги торговельних чи “туристичних” стосунків між групами, пов’язаних із ними практик взаємодії знижують актуальність ворожості як способу сприйняття Іншого. Натомість згортання взаємодій із зовнішнім соціальним світом здатне посилювати значення останнього. Також маємо визнати, що протидія настановам ворожості з необхідністю має бути пов’язаною із раціоналізацією стосунків, осмисленням її природи, розвитком чутливості до відмінностей.

Отже, трактування поняття “ворог” Г. Зіммеlem дає три актуальних в перспективі нашого дослідження твердження. А саме: ворожість є одвічною людською потребою, протилежною до потреби у симпатії; головною для ворожості є символічна функція репрезентація цінностей спільноти; ворожість актуалізується ефективніше у ситуаціях, коли розповсюдженим та поширеним є соціальне сприйняття партнерів цієї взаємодії як рівних, тотожних. Таким чином, споконвічний потяг до ворожості актуалізується для спільноти, яка створює чи оновлює, зміцнює свої кордони (активізує процеси ідентифікації); він стає тим сильніше, чим ближчими до певної спільноти у минулому були її теперішні “опоненти”.

Ці узагальнення є актуальними для аналізу процесів ідентифікації у пострадянських суспільствах. Аналізуючи їх саме в аспекті ідеологеми ворога та динаміки відчуття ворожості, Л. Гудков [5] акцентує їх як специфічний механізм інтеграції суспільства. Ворог характеризується двома важливішими рисами: він несе смертельну загрозу, і це відрізняє його від маргінала, стороннього чи чужого, і ця загроза стосується групи в цілому, а не окремих її членів. Група відповідає підозрою та пильністю, які виступають принципами соціальної організації, та – що важливіше – можливістю визначення “своїх”, “не ворогів”, тобто групи без будь-яких посилань на якості.

В умовах розпаду традиційних структур примусу ворог стає засобом консолідації та управління масою. Виникаючи в наслідок формування структур масового суспільства, бюрократизації сфер життєдіяльності, зростання значення таких інститутів, як армія на основі загального військового обов’язку, системи масових політичних партій, національної масової школи, засобів масової комунікації, промислового виробництва та транспортної інфраструктури, риторика ворога розквітає в неохоплених бюрократичною раціоналізацією соціальних середовищах – серед тих і для тих індивідів та організацій, які не мали шансів реалізувати свої програмні цілі за допомогою легальних інституцій. В умовах наздоганяючої модернізації “ворог” задає єдність негативної ідентичності та стає основним механізмом інтеграції. В цих умовах символічна роль інститутів армії та поліції зростає: вони стають зразком для інших соціальних інститутів, які запозичують тут структуру особистості, зразки мобільності, ієрархії, престижу. Натомість безпосередні функції армії та поліції поступаються функціям контролю, нагляду, профілактики.

Ці теоретичні узагальнення дозволили Л. Гудкову інтерпретувати актуалізацію риторики ворога, яка посилилася у другій половині 1990-х рр. в Росії, та зафіксоване

дослідженнями ВЦИОМ зростання ворожих настроїв (стосовно чеченців, НАТО, ісламських фундаменталістів, демократів, Китаю тощо) не як результат нав'язаної пропаганди чи ідеологічного маніпулювання, а як актуалізацію архаїчних соціокультурних механізмів соціальної інтеграції та легітимації соціальної системи.

Постає питання: наскільки визначені в Росії процеси поширені у пострадянських суспільствах, зокрема в Україні? Можливими передумовами такого поширення є радянське минуле, традиціоналізуюча модернізація та пов'язана із нею мілітаризація суспільства, тоталітарні техніки репресивної мобілізації та контролю свідомості, які є спільним досвідом наших країн. Важливим є також домінування російських та російськомовних продуктів в інформаційному просторі пострадянських країн. Крім того, можливим фактором актуалізації відчуття ворожості може бути триваючий процес легітимації уявлень про Україну як незалежну державу, цілісну й самодостатню країну в свідомості самого українського суспільства, населення країн-сусідів, світового співтовариства, бо ідентифікаційні процеси в цих "нових" умовах пов'язані із перевизначенням кордонів "ми" – "вони". Штурмувати ці кордони час від часу намагаються ініціатори політизації існуючих в українському суспільстві мовних, регіональних, історичних, економічних та інших розрізень. Сюди ж можна віднести й триваючі процеси самопізнання та самоусвідомлення українським суспільством себе в існуючих державних кордонах, культурних особливостях та розрізненнях, політико-економічних властивостях та проблемах, багатобарвній етнічній структурі [6].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Козырев Г.И.* "Враг" и "образ врага" в общественных и политических отношениях [Электронный ресурс]. / Козырев Г.И. – Социс – 2008, № 1. Режим доступа до джерела: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2008-01/kozyrev.pdf>
2. *Леви-Стросс К.* Место антропологии среди социальных наук и проблемы, возникающие при ее преподавании // Структурная антропология: Пер. с фр. – М.: Наука, 1983. Цитується по: Социальная антропология. Хрестоматия / Составители: В.Г. Городяненко, С.В. Легеза. Под ред. проф. В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета, 2004. – 440 с., с. 4–26.
3. *Зиммель Г.* Избранное. Том 1. Философия культуры / Зиммель Г. - М.: Юрист, 1996. 671 с. – (Лики культуры). С. 500–508.
4. *Wood M.* Stranger. The study in social relationship / M. Wood. New York. 1934.
5. *Гудков Л.* Идеологема "врага": "Враги" как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции / Образ врага / сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова. – М.: ОГИ. – 2005. – 335 с. – С. 7–79.
6. *Сорока Ю. Г.* Актуалізація проблематики Іншого в сучасному українському суспільстві / Ю. Г. Сорока // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. – Випуск 16. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 716 с. – С. 429–432.

ВРАГ КАК КАТЕГОРИЯ СОЦИАЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ

Ю. Г. Сорока

*Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
м-н Свободы, 4, г. Харьков, 61077, Украина,
soroka70@gmail.com*

Статья посвящена изложению исходных теоретических положений исследования врага как категории социального восприятия. Обращаясь к Г. Зиммелю и используя исследование Л. Гудкова показано, что главная функция врага – символическая, и с его помощью обеспечивается консолидация общества или группы в условиях дефицита значимых символов. Эта идея спроектирована на актуальные процессы украинского культурносимволического пространства.

Ключевые слова: враг, категория социального восприятия.

ENEMY AS THE CATEGORY OF SOCIAL PERCEPTION

Yu. G. Soroka

*V. N. Karazin National University of Kharkiv,
sq. Svobody, 4, Kharkiv, 61077, Ukraine,
soroka70@gmail.com*

The article is devoted to the reference theoretical points of enemy's interpretation as a category of social perception. According to the G. Simmel's theory and using the L. Gudkov researches we are argue that the main function of it is a symbolic, and through it a spatial type of society' or community' consolidation is realizing in a meaningful symbol' deficit condition. Thus idea is projected to the actual process in Ukrainian cultural-symbolic space.

Key words: enemy, the category of social perception.

Стаття надійшла до редколегії 23.04.2011

Прийнята до друку 20.05.2011